

Els abrics de la Creu, la Monja i la Fos. Tres estacions amb pintures rupestres esquemàtiques en la capçalera del riu d'Ontinyent (València)

Se dan a conocer tres nuevos abrigos con arte rupestre esquemático situados en la cabecera del río d'Ontinyent (La Vall d'Albaida). Presentamos la descripción y el análisis de los motivos y una valoración del entorno artístico y arqueológico inmediato.

L'objet de ce travail est de présenter trois nouveaux abris sous roche qui viennent s'ajouter au corpus des sites d'art rupestre schématique de La Vall d'Albaida. Les motifs représentés sont décrits et analysés, ainsi que mis en relation avec les manifestations artistiques et archéologiques de l'environnement immédiat.

Els estudis sobre l'art rupestre en la capçalera del riu d'Ontinyent (Fig. 1)-o Clariano-, s'inicien l'any 1974 amb la publicació per A. Beltrán, amb la col·laboració de V. Pascual, de les pintures esquemàtiques de El Calvari de Bocairent (Beltrán, 1974), si bé en la mateixa comarca ja eren conegudes, des de 1935, les del Barranc de Carbonera a Beniatjar, publicades en part per H. Breuil (1935), però donades a conèixer amb tot detall, més recentment, per M.S. Hernández i J.M. Segura (1985).

Poc més tard, els estudis del mateix M.S. Hernández, junt al Centre d'Estudis Contestans, també s'han ocupat d'aquesta zona de la capçalera de l'Ontinyent, publicant alguns abrics corresponents al terme municipal d'Alfafara (Hernández *et alii*, 1988).

D'altra banda, el Servei Arqueològic Municipal d'Ontinyent (Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida), dins la tasca de prospecció, documentació i estudi de l'arqueologia del seu àmbit, va dur a terme diferents treballs relacionats amb l'art rupestre, bàsicament entre els anys 1985 i 1988, fruit dels quals foren la localització i documentació d'un nombrós grup d'abrics amb pintures (1), alguns dels quals van anar publicant-se (Ribera, 1989a, 1989b, 1989c, 1989d), mentre que d'altres resten encara inèdits (Fig. 2). Tres d'aquest darrers són els que avui es presenten, després d'inexcusables ajornaments, i dels que, excepcionalment, s'havia avançat solament algun dibuix parcial o breu notícia (Ribera, 1989b, 1995).

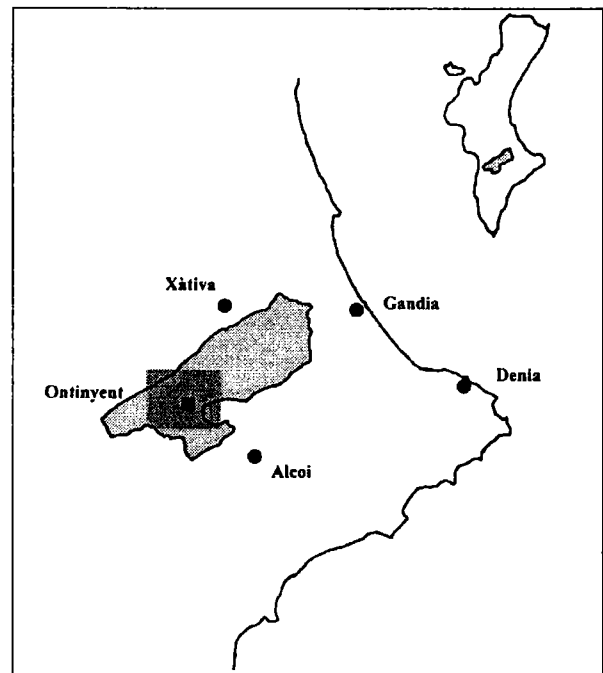

Fig. 1: Localització geogràfica de la capçalera del riu d'Ontinyent.

L'ABRIC DE LA CREU. Situació i característiques.

Es tracta d'una gran balma situada en el Barranc dels

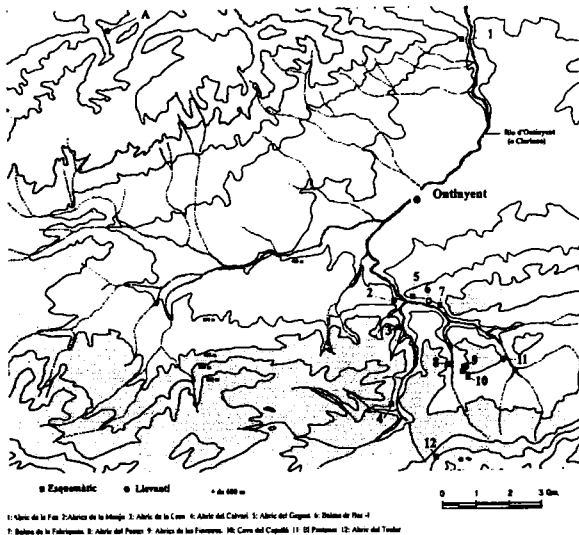

Fig. 2: Distribució geogràfica de l'art rupestre prehistòric a la capçalera del riu d'Ontinyent.

Tarongers –a uns 3 Km al sud d'Ontinyent– en la vessant occidental –marge esquerre del barranc– en una estreta terrassa, d'accés relativament difícil, a uns 50 m sobre el llit del barranc.

Són les seues coordenades U.T.M.: 30SYH077967, amb una altitud s.n.m. d'uns 500 m (2). El terreny on s'ubica és de calisses cretàiques.

Oberta al llevant, alcança més de 20 m de llarga, penetrant uns 7 m i amb una altura que augmenta ràpidament des d'1'5 m fins a més de 12 m (Fig. 3). El sòl, en pendent descendent cap a fora, no presenta dipòsit sedimentari. Hi ha grans llenços de paret molt aptes, però enormement afectats per processos d'alteració natural de la roca, amb descrostaments i amples sectors recalçificats, grans regalls o colades estalagmítiques, etc. El conjunt de pintures que es conserva s'agrupa en un breu sector de la paret interior, a l'Oest, en un espai d'uns 2'5 m de llarg i escassa altura, sempre entre 1 i 2 m sobre el sòl.

Descripció de les figures.

Encara que totes les figures es troben molt pròximes, per a millor descriure-les, hem subdividit la paret rocosa en quatre panys, del Pany 1 al Pany 4, d'esquerra a dreta, numerant les figures dins de cada pany. Aquesta subdivisió s'ha fet tenint en compte les grans colades calcítiques que separen els grups de figures (Fig. 4).

Pany 1: Situat a l'extrem esquerre. Les figures es disposen verticalment, com tots els altres panys. En general, estan afectades per una important pèrdua de pigment que dificulta la seva interpretació (Fig. 5-6).

Figura 1.1: Barra horitzontal lleument inclinada. El que ara es pot veure és sols la part dreta de la figura, ja que un regall vertical l'ha cobert netament per la banda esquerra. Això no obstant, entre mig del regall, es poden apreciar senyals de pintura, podent-se intuir, almenys en part, la continuïtat de la figura.

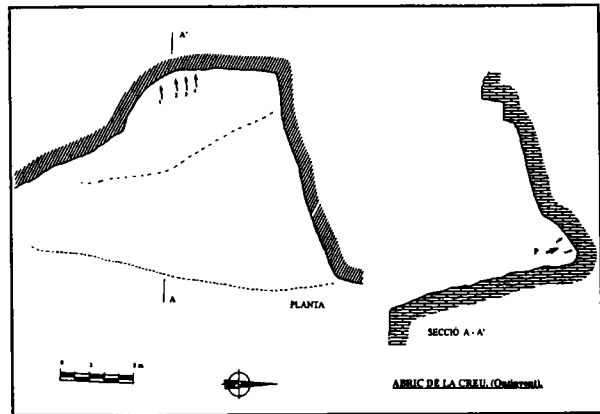

Fig. 3: Planta i secció topogràfiques de l'abric de la Creu.

Color: Roig: M. 10R 4/6.

Figura 1.2: Dues taques molt pròximes que podrien formar part d'una barra horitzontal, lleument inclinada cap avall a la dreta. En la part inferior n'hi ha una altra barra vertical també inclinada.

Color: Roig: M.10R 3/6.

Figura 1.3: Restes d'una barra vertical, amb la part superior engrossida de la que parteixen dues barretes convergents en angle agut obert, cap avall, i possiblement altres dues en la part inferior. Dalt d'aquesta figura s'aprecien restes de pintura.

Pany 2: Situat al centre-esquerra. Les figures es disposen verticalment (Fig. 7).

Figura 2.1: Restes d'una barra obliqua.

Color: Roig: M.10R 4/6.

Figura 2.2: Restes molt perduts d'una barra horitzontal.

Color: Roig: M.10R 4/6.

Figura 2.3: Restes d'una barra vertical irregular, que pareix engrossir-se en la base, per on sembla convergir amb els restes d'una barra horitzontal.

Color: Roig: M.10R 4/6.

Pany 3: Situat al centre-dreta. Les figures es disposen verticalment (Fig. 8).

Figura 3.1: Taca sense forma determinada amb alguns descrostaments i amb variables intensitats de color.

Color: Roig: M.10R 5/6 M.10R 4/6.

Figura 3.2: Figura en forma de "M" invertida afectada per un descrostament a la part esquerra.

Color: Roig: M.10R 5/6.

Figura 3.3: Figura en forma de "M" invertida, amb la barra central engrossida.

Color: Roig: M.10R 4/6 a M.10R 4/4.

Pany 4: Situat a l'extrem dret. Les figures es disposen verticalment (Fig. 9).

Figura 4.1: Taca afectada en la part superior dreta per un descrostat.

Color: Roig: M. 10R 5/4.

Figura 4.2: Restes d'una figura en forma de "M".

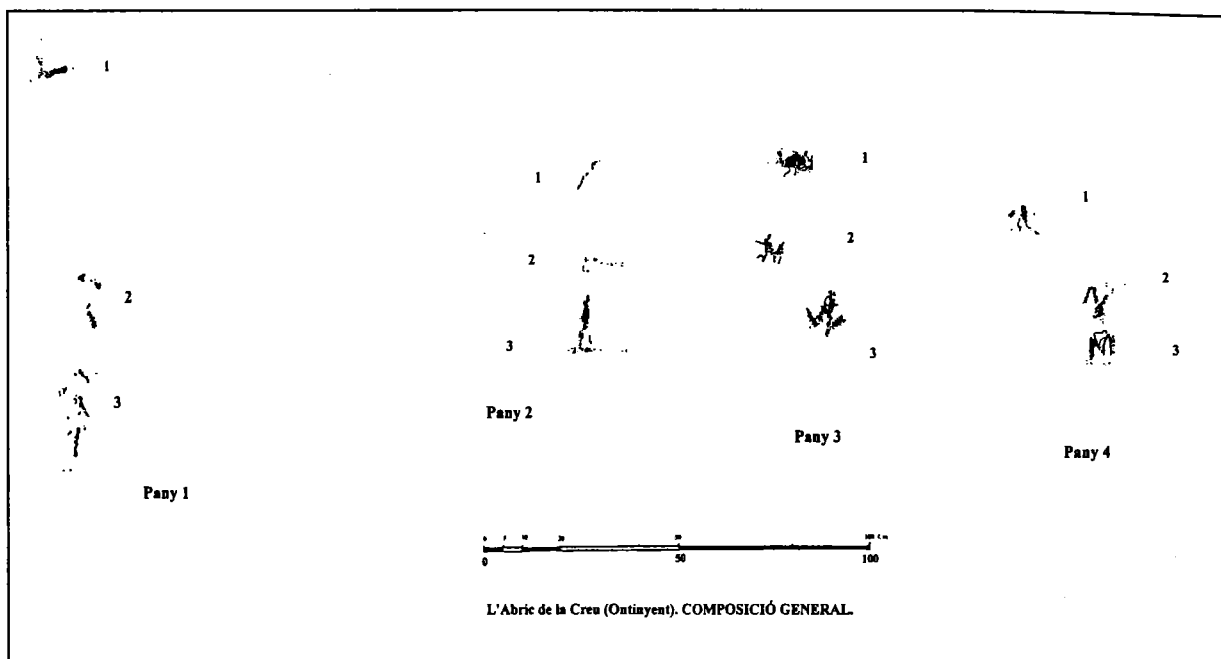

Fig. 4: Abris de la Creu. Composició general.

Color: Roig: M.10R 3/6 (part esquerra) M.10R 4/6 (part dreta).

Figura 4.3: Figura en forma de "M", afectada per descrostaments.

Color: Roig: M.10R 4/6.

Interpretació i paral·lels.

Malgrat la forta degradació que afecta als panys 1 i 2, on apareixen diverses restes de pintura que, en algun cas, podem interpretar com barres, sols la figura 1.3, dins el seu mal estat de conservació, ens permet considerar-la com un antropomorf amb extremitats en angle obert cap avall i el fal·lus marcat. Aquest tipus de figura es repeteix prou sovint en l'Art Rupestre Esquemàtic, per exemple a estacions de les comarques veïnes, com l'Abric VI del Salt (Penàguila) (Hernández *et alii*, 1988, 50, fig. 49:24) i l'Abric I del Conjunt V del Barranc de l'Infern (La Vall de Laguart) (Hernández *et alii*, 1988, 215, fig. 319).

En els panys 3 i 4, afectats per alguns descrostats i certa pèrdua de pintura en les figures, podem observar una composició formada per quatre motius en forma de "M" i un en forma de "M" invertida. Aquestes figures s'han interpretat com a figures humanes amb extremitats flexionades (Acosta, 1968) que, en algun cas, han estat considerades com femenines (Breuil, 1924, 48; Jordà i Blázquez, 1978, 125). Aquest tipus de motius estan presents, en el context artístic immediat, a la Vall d'Albaida, en els abrics de El Calvari (Bocairent) (Beltrán, 1974, fig. 25:4) i del Barranc de Carbonera (Beniatjar) (Hernández i Segura, 1985, fig. 12:9), i a La Costera a l'Abric I del Barranc del Bosquet (Moixent)

(Hernández i Centre d'Estudis Contestans, 1984, 10, fig. 5:1; Aparicio *et alii*, 1988, fig. 31:11), on la "M" es converteix en les extremitats inferiors d'un antropomorf. Aquest tipus de representacions són molt escasses i a la resta de la Península Ibèrica les trobem a l'abric principal de Minateda

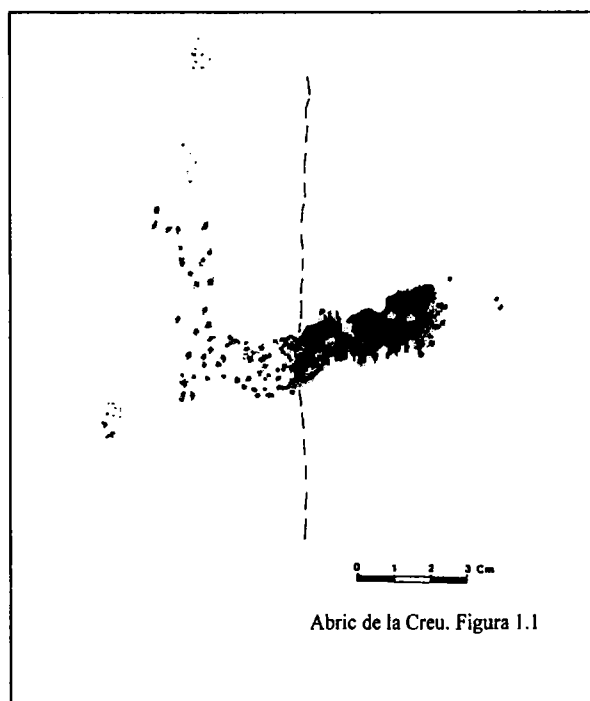

Fig. 5: Abris de la Creu. Pany 1.

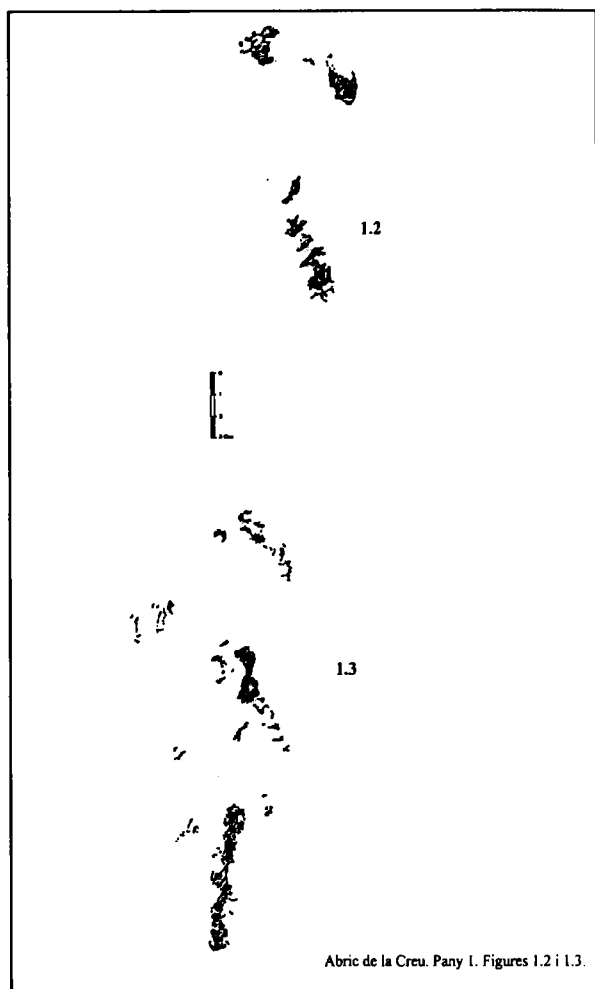

Fig. 6: Abric de la Creu. Pany 1.

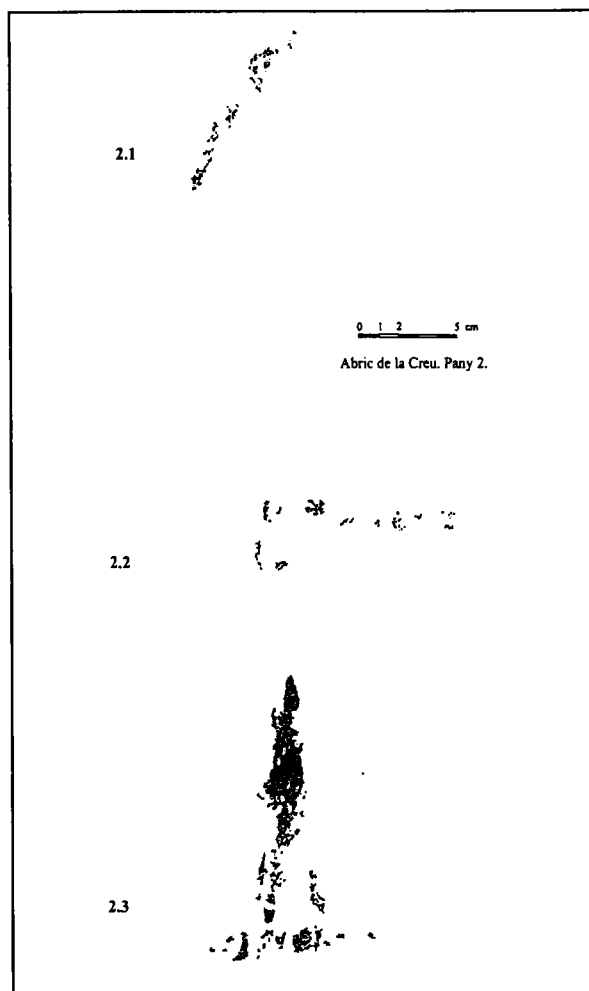

Fig. 7: Abric de la Creu. Pany 2.

(Hellín, Albacete) (Breuil, 1935, T. IV: 51, fig. 21), Piedra Escrita i Morrón del Pino (Fuencaliente, Ciudad Real) (Breuil, 1933, T. III: 86, fig. 43; 97, fig. 50), Cimbarillo de María Antonia (Aldeaquemada, Jaén) (Breuil, 1933, T. III: 17, fig. 10) i Los Buitres (Peñalsordo, Badajoz) (Breuil, 1933, T. II: fig. 17g).

ABRICS DE LA MONJA

Situació i característiques

Els Abrics de la Monja són dues cavitats adjacents situades a la vora del conegut paratge del Pou Clar –a uns 2'5 km al Sud de la ciutat d'Ontinyent i dins del seu terme municipal–. S'obrin en el marge esquerre –Sud– del Barranc de l'Avern, en la base de la paret de la Monja, i sobre una estreta terrassa, a uns 20 m per damunt de la llera del riu.

Són les seues coordenades UTM: 30SYH075972, trobant-se a uns 415 m s.n.m. (3), i obrint-se en les calisses cretàiques, comunes a la zona.

Amb un accés empinat, però sense major dificultat, els dos abrics s'obren al Nord, immediats però ben diferenciats. L'Abric I, situat al llevant, és el de majors dimensions, amb uns 23 m de llargària per uns 5 m de profunditat màxima (Fig. 10). El seu sòl és relativament pla, excepte en la banda de ponent on va ascendint escalonadament, i aflorant la roca per arreu, raó per la qual no hi ha dipòsits sedimentaris. La línia del sostre s'inicia a poc més d'un metre, en el fons, guanyant altura progressivament fins a arribar als 5 m a l'exterior.

Pràcticament totes les parets d'aquesta balma es troben plenes de concrecions calcàries i intensament fumades –producte d'haver-se fet fogueres– així com molt deteriorades per lletres de dimensions i tècniques variades –al carbó, a llapis, repicats, etc.– el que demostra ser lloc molt visitat (4). Tot i que no hem pogut apreciar cap motiu o figuració d'art prehistòric, creuem que açò és degut a d'aquest deteriorament de les parets i que podrien haver existit. De fet, en diversos indrets de les parets i de l'inici del trespol es veuen algunes “taques” de color roig, que ens

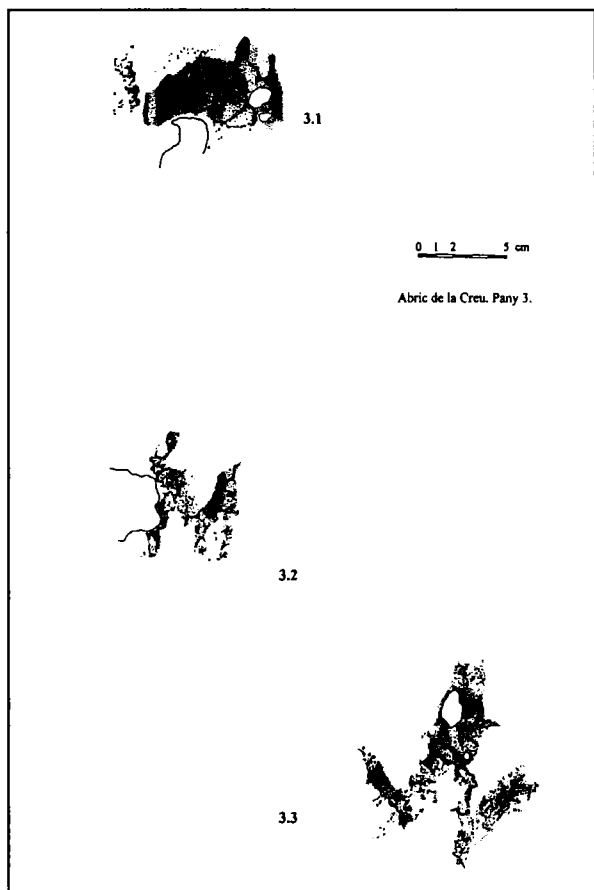

Fig. 8: Abric de la Creu. Pany 3.

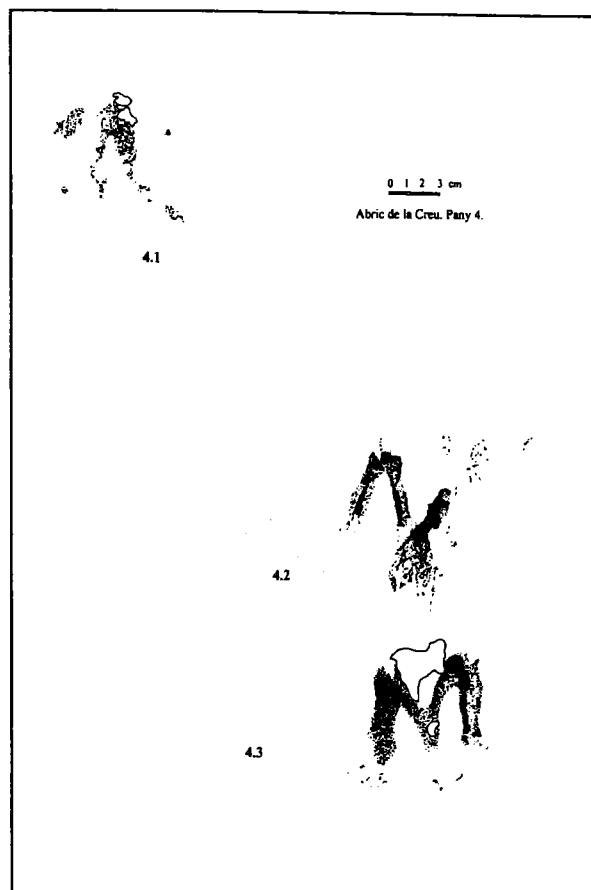

Fig. 9: Abric de la Creu. Pany 4.

semblen restes de pintures, sobretot agrupades en dos sectors.

L'Abric II s'obri a uns 5 m al ponent de l'anterior i en un nivell una mica més elevat. Mesura uns 7 m de llarg per uns 2 m d'amplària o profunditat, excepte en una raconada, entre el centre i la part de ponent, on arriba als 3'5 o 4 m. Precisament al fons d'aquesta raconada hi ha un petit sumador d'aigua i al seu davall una rudimentària codolla on s'embassa l'aigua (5). Una bona part del sòl, que és pla, conserva dipòsit sedimentari, amb terres que permeten una forta colonització de figueres. El sostre ascendeix, primer formant uns escalons i després regularment, fins arribar als 4 m d'altura, en la part més exterior.

En aquest abric les parets es troben també molt alterades per fenòmens naturals -colades estalagmítiques, formes diverses de concrecions calcàries- i menys per efecte de l'acció humana. Les úniques pintures rupestres localitzades es troben al centre de l'abric a l'60 m del sòl i a l'interior d'una capelleta natural, que conforma un espai diferenciat d'uns 40 x 50 cm una mica més afonat o protegit i amb el dintell arquejat. Al costat de les pintures hi ha, escrit en llapis, dos lletres que sembla posar, en el de l'esquerra "Carbonell" i en el de la dreta "V. Simó 7-2-1977".

Descripció de les figures.

El lloc on es troben les pintures està alterat per descrostaments de diversa envergadura, alguns grans -com en la base de la figura 1- i altres menors, que han afectat a les pintures. A més, el mateix cos de les figures presenta múltiples petits espais on s'ha perdut la pintura (Fig. 11).

Bàsicament es tracta d'una figura major (fig. 1) amb unes taques a uns 5 cm per damunt (fig. 2), -tot i que bé podrien haver format part d'una única figura-, així com un darrer motiu (fig. 3), a uns 10 cm a l'esquerra de l'anterior i a un nivell una mica més alt. Com es pot veure al dibuix, entre unes figures i altres, apareixen unes petites taques de pintura.

Figura 1: Barra vertical d'uns 17 cm d'alçada, per un gruix mig d'uns 3 cm, tot i que sembla ampliar-se cap a la base -afectada per un gran descrostat-. D'aquesta barra surt, en el seu terç superior i cap a la dreta, un traç arquejat cap avall. Un descrostat impedeix saber si aquest traç mantenia la seua amplària o si, com es veu ara, era més fi en el sector d'enllaç amb la barra, ampliant-se en la seua part final.

Color: Roig: Munsell 10R 4/6.

Figura 2: Dues taques de pintura, sense forma determi-

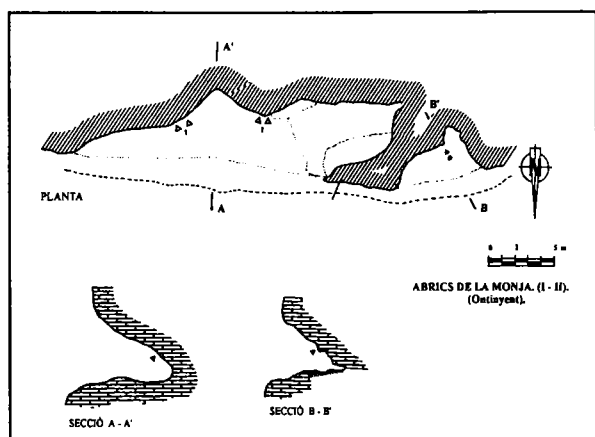

Fig. 10: Planta i seccions topogràfiques dels abrics de la Monja.

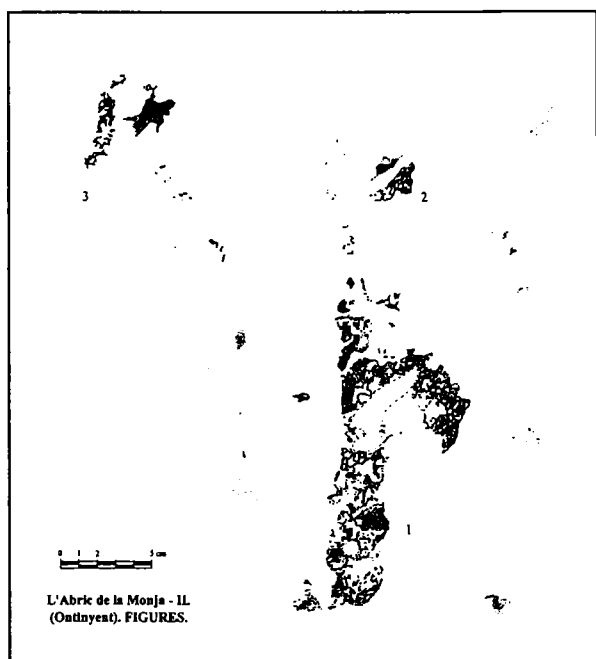

Fig. 11: Abric de la Monja II. Composició general.

nada, separades per un breu escalonet de la roca. Es situen a uns 5 cm per damunt de la figura 1 i en l'espai intermig s'aprecien algunes taquetes de pintura que podrien entendre's com una continuació de la figura 1.

Color: Roig: Munsell 10R 4/6.

Figura 3: Restes d'una barra vertical, d'uns 4 cm de llarga per 1 cm d'ampla. Color: M.10R 3/6. A la dreta hi ha una barreta obliqua, d'uns 3 cm de llarga amb una amplària molt irregular. Color: Roig. M. 10R 4/6. Entre aquestes figures i la figura 1 apareixen una sèrie de taquetes menudes.

Interpretació.

Degut al procés de degradació patit per l'abric, la figura

es troba molt alterada, la qual cosa dificulta la seua interpretació. Podriem plantejar la possibilitat de que es tractara d'una figura humana aïllada amb els braços en arc o en ansa.

L'ABRIC DE LA FOS.

Situació i característiques.

Aquest abric es troba en el Barranc de la Fos, a uns 4'5 Km al Nord-est de la ciutat d'Ontinyent, dins el seu terme municipal. És una balmeta situada a la vora mateix d'una cova de grans dimensions –anomenada la Cova del Puntal o Cova de la Fos–, en una terrassa de la vessant occidental o marge esquerre, i a bastant altura sobre el riu d'Ontinyent. Es troba davall d'un esperó rocós sobre el que hi ha un assentament de l'Edat del Bronze, el Molló de les Mentires.

Les seues coordenades U.T.M. són: 30SYJ089046, amb una altitud s.n.m. d'uns 320 m (6). El terreny on s'ubica és de calisses cretàciques.

Obert al Sud-est, té una amplària màxima d'uns 4'5 m penetrant uns 2 m i amb una altura de 2'5 m màxim (Fig. 12). El seu sòl és la mateixa roca, fent una espècie d'escaló i sense contindre dipòsit sedimentari.

Tot i que es poden veure taques de pintura a diversos punts (almenys a sis llocs quasi sempre a la part alta de la paret, vora a l'inici del sostre), els escassos motius pictòrics pròpiament dits, es localitzen a la part interior, agrupats en un petit pany prop de l'inici del sostre, aproximadament a 1'6 m del sòl. No es constaten processos d'alteració forts naturals de la roca, encara que sí s'aprecien certes rugositats a la paret que afecten a la figura 3. Així mateix, també hi ha nombrosos rotulets amb noms i dates, alguns del segle passat, –fets majorment a llapis– al voltant de les pintures, però sense afectar-les directament.

Descripció de les figures.

La composició està formada per cinc figures (Fig. 13). És important fer constar que es va aprofitar un escalonet natural de la paret, pintant-se a la part de dalt –més cap a fora– (fig. 1 i 2), i a la part de sota –en un pla més interior– (fig. 3, 4 i 5). La figura 5 està pintada en una inflexió de la roca que conforma dos plans en angle.

Figura 1: Barra vertical, lleument inclinada, amb una breu inflexió. Medeix uns 5 cm d'altura per 1 cm d'amplària. Està afectada per escassos descrostats menuts.

Color: Roig: M.10R 3/6.

Figura 2: Barra vertical inclinada d'uns 5'5 cm d'altura per 1 cm d'amplària, poc afectada per descrostats.

Color: Roig: M.10R 3/6.

Figura 3: Figura circular afectada per alguns descrostats i per la pèrdua de pintura en algunes parts. Medeix uns 5 cm de diàmetre màxim i amb un traç d'1 cm d'amplària. La part superior del cercle està afectada per una sèrie d'incisions lineals corbes que tallen la pintura. Cabria la possibilitat de que aquestes incisions foren rugositats de la

roca sobre les que s'ha pintat la figura, encara que dins dels solcs no s'aprecia pintura.

Color: Roig; M.10R 3/6.

Figura 4: Motiu de tendència corba realitzat en un traç ràpid que deixa algunes parts com sense acabar d'amerar-se de pintura.

Color: Roig; M.10R 3/6.

Figura 5: Restes d'una possible barra vertical amb la part inferior desapareguda per un fort descrostat.

Color: Taronja; M.10R 5/8.

Interpretació i paral·lels.

Es tracta d'una composició on s'associen un cercle i al menys tres barres. La figura que es troba al costat del cercle pareix estar inacabada i per tant difícilment interpretable. Els cercles i les barres són molt abundants a la mateixa Vall d'Albaida als abrics I i II del Barranc de Carbonera (Beniatjar), (Hernández i Segura, 1985, figs. 11, 19 i 20) i a l'Abric de Salem (Salem) (Hernández i Segura, 1985, fig. 31).

EL CONTEXT ARQUEOLÒGIC A LA CAPÇALERA DEL RIU D'ONTINYENT

Encara que no podem determinar una relació de dependència estricta entre les manifestacions artístiques rupestres i els jaciments arqueològics més propers a aquestes, creiem necessària una valoració conjunta de tots dos que són el resultat d'unes societats humanes desenvolupades al llarg del temps en un espai concret, en aquest cas, la capçalera del riu d'Ontinyent. Per tant, sembla interessant repassar els jaciments prehistòrics d'aquesta zona.

S'han documentat diversos assentaments des d'època Epipaleolítica fins l'Edat del Bronze. Entre els més propers als abrics pintats, motiu d'aquest estudi, tenim un jaciment amb una ocupació epipaleolítica a l'Abric de l'Hedra (Ontinyent) (Ribera, 1995, 41-42), molt pròxim a l'Abric de la Fos.

Del Neolític es coneixen la Cova de la Sarsa (Bocairent) (Asquerino, 1978), la Coveta Emparetada (Bocairent) (Asquerino, 1975), Les Dotze (Alfara-Bocairent) i la Cova de la Piscina (Bocairent) (Pascual Beneyto, 1990-91, 1993), tots concentrats a la zona sud de la capçalera.

Assentaments eneolítics s'han trobat a la Punta de Torús (Ontinyent) (Ribera, 1995 52) i possiblement a El Castellar (Ontinyent) (Ribera, 1986-88, 13). Del Horitzó Campaniform de Transició és l'Arenal de la Costa (Ontinyent) (Bernabeu *et alii*, 1993, 160; Pascual y Ribera, 1993),

Les coves d'enterrament múltiple documentades són la Cova del Garrofer (Ontinyent) (Bernabeu, 1981) –que es troba en el mateix barranc on està l'Abric de la Creu–, Coveta Guerola (Ontinyent) (Ribera, 1986-88, 11), la Cova de l'Hedra (Ontinyent) (Ribera, 1995 55) i probablement la Balma de Bas III (Ontinyent) (Ribera, 1986-88, 13). Crida l'atenció com, malgrat la proximitat als abrics pintats de la Cova del Garrofer, on es va trobar un ídol oculat en os,

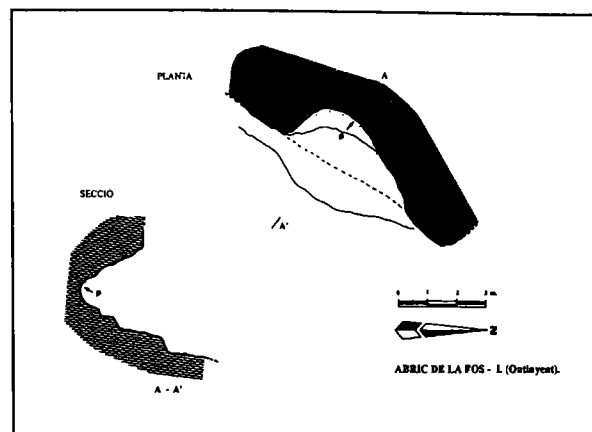

Fig. 12: Planta i secció topogràfica de l'abric de la Fos.

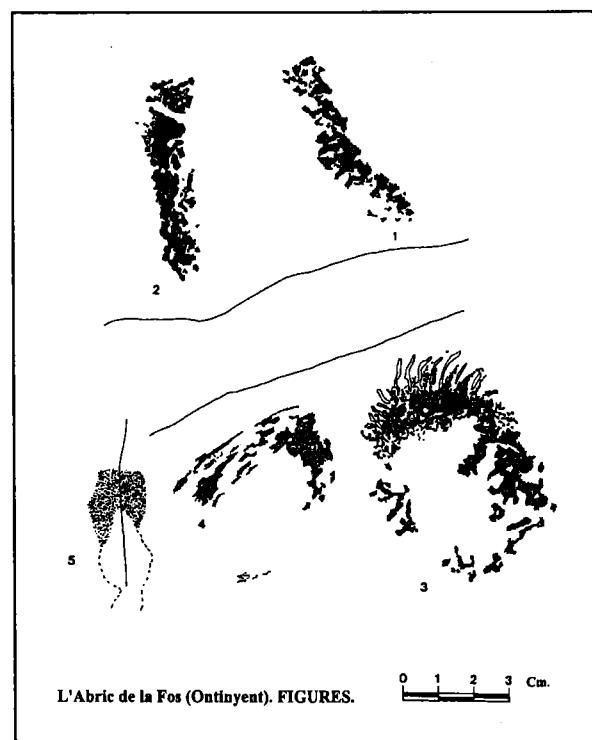

Fig. 13: Abric de la Fos. Composició general.

aquest tipus de representació està totalment absent del repertori pictòric de l'entorn immediat.

Els poblats de l'Edat del Bronze més propers a les pintures, tots al terme municipal d'Ontinyent, són Turó de la Pólvora, Tossal del Pou Clar, Cagalló del Gegant, Tossal de l'Hedra i el Molló de les Mentires, aquest últim situat damunt mateix de l'Abric de la Fos (Ribera i Pascual, 1994).

Tots els jaciments anomenats són fruit de prospeccions superficials i, tan sols, a la Cova de la Sarsa, la Cova del Garrofer i l'Arenal de la Costa s'han realitzat excavacions arqueològiques en moments relativament recents.

El poblament prehistòric de l'entorn es desenvolupa al llarg del V mil·lenari fins al II mil·lenari a.C., en importants nuclis d'assentament com la Cova de la Sarsa, l'Arenal de la Costa i nombrosos petits poblats de l'Edat del Bronze.

Les escasses dades de que disposem, tan sols ens permeten considerar que aquesta zona va ser ocupada des del V mil·lenari fins al II mil·lenari a.C. però desconeixem quina va ser la dinàmica poblacional en eixe espai de temps.

Aquesta cronologia tan ampla coincideix amb la proposada per B. Martí i M.S. Hernández per a l'Art Esquemàtic al País Valencià, basada en paral·lels mobles d'alguns motius pintats als abrics (Martí i Hernández, 1988).

VALORACIÓ FINAL

Les pintures que presentem en aquest article tenen un doble interès, per una banda ampliar la documentació existent en aquesta zona sobre l'art rupestre prehistòric i per altra, l'especificitat d'alguns dels motius representats -cas de les figures en "M" de l'Abric de la Creu- que, si bé no són del tot freqüents dins el conjunt d'Art Esquemàtic, sí apareixen, com hem vist abans, repartits de manera esporàdica per l'àmbit peninsular.

L'entorn on es situen aquestes pintures, la capçalera del riu d'Ontinyent, forma un nucli amb un important nombre de jaciments amb art rupestre com són: Balma de la Fabriqueta, Abric del Pontet, Cova del Capellà, Abrics de les Finestres, Abric del Gegant (Ribera, 1989a, 1989b, 1989c i 1989d), Abric del Calvari (Beltrán, 1974) i Abric del Pantanet (Hernández *et alii*, 1988), en els que predomina l'Art esquemàtic éssent l'art Llevantí molt escàs a més de poc representatiu.

Dins les característiques de l'Art Esquemàtic d'aquesta zona, cal referir-nos a l'escassa diversitat de motius pintats, amb un predomini dels antropomorfs de variada tipologia. Entre d'altres, també trobem les típiques barres de difícil interpretació així com algun soliforme i ziga-zaga.

La tècnica emprada sol ser la mateixa per a tots els abrics, la tinta plana amb un traç de vores irregulars, excipientant l'Abric del Pontet i la Fabriqueta, on el traç és més fi. Els colors són variats, des de el roig amb distintes tonalitats fins el negre sols utilitzat a la Cova del Capellà i a la Fabriqueta.

En quant a les composicions, són escasses predominant els motius aïllats, tot i que podríem considerar que les quatre figures en "M" de l'Abric de la Creu estan associades, així com els tres antropomorfs en negre de la Cova del Capellà (Ribera, 1989c, figs. 6-8) i el grup de figuracions humanes de l'Abric del Pontet (Ribera, 1989b, 13).

A. RIBERA
Museu Arqueològic d'Ontinyent
Mª F. GALIANA
P. TORREGROSA
Universitat d'Alacant

NOTES

1. Quedem endeutats amb el grup de col·laboradors que va intervingre en diferents moments de les prospeccions, localització i treballs previs: S. Guerola, A. Conca, A. Bolea, F.A. Alberca, J. Sanchis, F. Garcia, V. Llin, V. Galbis i M. Albuixech.
2. Dades en referència al mapa MT, 1:50.000, fulla 28-32 (820), Ontinyent. S.G.E. Ed. 1988.
3. Op. Cit. nota 2.
4. Cal tindre en compte que a la paret de la Monja hi ha diverses "vies" d'escalada.
5. Hem vist brollar abundantment aquesta deu en època de pluges, per bé que estiga seca gran part de l'any.
6. Dades en referència al mapa MT, 1:50.000, fulla 28-31 (794), Canals. S.G.E. Ed. 1968.

BIBLIOGRAFIA

- ACOSTA, P. 1968: *La pintura rupestre esquemàtica en España*. Salamanca.
- APARICIO, J., BELTRAN, A. i BORONAT, J.D. 1988: *Nuevas pinturas rupestres en la Comunidad Valenciana*. Valencia.
- ASQUERINO, M.D. 1975: Coveta Emparetà, *Noticiario Arqueológico Hispanico* 3, p. 109-188.
- ASQUERINO, M.D. 1979: Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). Análisis estadístico y tipológico de materiales sin estratigrafía, *Saguntum* 13, p. 99-225.
- BELTRAN, A. 1974: *Las pinturas rupestres prehistóricas de La Sarga (Alcoy), El Salt (Penáguila) y El Calvari (Bocairent)*. Trabajos Varios del S.I.P. 47. Valencia.
- BERNABEU, J. 1981: La Cova del Garrofer (Ontinyent, Valencia), *Archivo de Prehistoria Levantina* XVI, p. 59-92.
- BERNABEU, J. *et alii* 1993: El III milenio a.C. en el País Valenciano, *Saguntum* 26, p. 9-174.
- BREUIL, H. 1924: Les peintures rupestres schématiques d'Espagne. Les anciennes découvertes, *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, vol. II, fas. II, p. 43-66. Barcelona.
- BREUIL, H. 1933-35: *Les peintures rupestres schématiques de la Péninsule Ibérique*. Lagny.
- HERNANDEZ, M.S. i CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS 1984: Pinturas rupestres en el Barranc del Bosquet (Moixent, Valencia), *Lucentum* III, p. 5-22.
- HERNANDEZ, M.S., FERRER, P i CATALA, E. 1988: *Arte rupestre en Alicante*. Alicante.
- HERNANDEZ, M.S. i SEGURA, J.M. 1985: *Pinturas rupestres esquemáticas en las estribaciones de la Serra del Benicadell (La Vall d'Albaida, Valencia)*. Trabajos Varios del S.I.P. 82. Valencia.
- JORDA, F. i BLÁZQUEZ, J.M. 1978: *Historia del Arte Hispano. La Antigüedad I*. Madrid.
- MARTI B. i HERNANDEZ, M.S. 1988: *El Neolítico valenciano. Arte rupestre i cultura material*. Valencia.
- MUNSELL 1975: *Munsell Soil Color Charts*. Macbeth Division of Kollmorgen Corporation. Baltimore.
- PASCUAL BENEYTO, J. 1990-91: Jaciments de cronologia neolítica antiga a la Vall de Bocairent, *Alba* 5-6, p. 24-28.
- 1993: Les capçaleres dels rius Clariano i Vinalopó del Neolític a l'Edat del Bronze. *Recerques del Museu d'Alcoi* 2, p. 109-139.

ELS ABRICS DE LA CREU, LA MONJA I LA FOS. TRES ESTACIONS AMB PINTURES RUPESTRES ESQUEMÀTIQUES EN LA CAPÇALERA DEL RIU D'ONTINYENT (VALÈNCIA).

- PASCUAL, J. I RIBERA, A. 1993: Excavacions arqueològiques en l'Arenal de la Costa (Ontinyent). Avanç dels resultats de l'última campanya, *Alba* 8, p. 39-55.
- PORCAR, J.B. 1949: Algunas pinturas del Arte Rupestre Levantino atribuidas al período Eneolítico, *Crónica del I Congreso Nacional de Arqueología y V Congreso Arqueológico del Sudeste*, p. 53-57.
- RIBERA, A. 1986-88: Prehistòria, antiguitat i època alt medieval a Ontinyent: aproximació a les dades arqueològiques, *Alba* 2-3, p. 7-24.
- RIBERA, A. 1989a: Pintures rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent: La Balma de la Fabriqueta, *Estudis i Documents*, p. 28-33.
- 1989b: L'Abric del Pontet. Pintures rupestres en la capçalera del riu d'Ontinyent, *Alba* 4, p. 9-19.
- 1989c: La Cova del Capellà i els Abrics de les Fines-tres, *Revista de Festes d'Ontinyent*.
- 1989d: L'Abric del Gegant y las pinturas prehistóricas de la Capçalera del riu d'Ontinyent (La Vall d'Albaida, Valencia), *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, p. 95-209.
- 1990: Restes prehistòriques en la zona baixa de la capçalera del riu d'Ontinyent, *Revista de Festes de Moros i cristians*. Ontinyent.
- 1995: Prehistòria i Arqueologia d'Ontinyent, *Història Bàsica d'Ontinyent*, p. 33-102.
- RIBERA, A. I PASCUAL, J. 1994: Els poblats de l'Edat del Bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida occidental (I), *Alba* 9, p. 13-53.